

BENCSIK PÉTER

Hidegháborúk a kelet-közép-európai államszocialista államok között

A szovjet tömbön belüli kapcsolatokat az akkori hivatalos sajtó és propaganda igyekezett úgy feltüntetni, hogy azok problémamentesek; ahogy számos alkalommal leírták és kimondták: „a tárgyalások elvtársi és baráti légkörben zajlottak le”. A levél-tárak rendszerváltás óta kutathatóvá vált iratai azonban ennek ellenkezőjéről győznek meg minket. Egyrészt korábbi (1945 előtt) ellentéteik tovább éltek, bár a nyilvánosság előtt azokat igyekeztek leplezni; másrészt pedig újabb konfliktusok is keletkeztek, ráadásul ezeket az új politikai rendszer generálta. Fontos probléma az is, hogy ezek a konfliktusok hozzájárultak-e a tömb válságához, illetve végső széteséséhez. A kérdés szakirodalma igen jelentős, jelenleg e kérdés vizsgálata a nemzetközi kutatások talán leginnovatívabb területének számít.

Az eddigi kutatások – alap kutatási jellegükből adódóan – egy-egy adott konfliktus feltárására koncentráltak, vagyis csak két-három ország viszonyát tekintik át. Habár a kutatások fontos részletekkel egészíthetik ki eddigi ismereteinket, úgy vélem, hogy a jelenlegi ismeretek összefoglalására és rendszerezésére már nemcsak lehetőség, de szükség is van, mivel ez a nemzetközi szakirodalomból is hiányzik. A témának jelentős számú hazai feldolgozása is van, ám ezek a különböző konfliktusokat szinte mindig magyar szempontból vizsgálják; azon viták, amelyekben hazánk nem volt érintett, jóval kisebb figyelmet kaptak. Az egyes ellentétek részletes kifejtésére a jelen tanulmányban nem vállalkozhatok, mert az szétfeszítené ezen írás

kereteit; erre egy későbbi kötetben kerülhet sor. A konfliktusokon belül is válogatásra kényszerültem: írásomban csak a legfontosabb politikai és gazdasági problémák áttekintését végezhetem el. Egyes bilaterális (főleg kulturális és „hétköznapi”) vitákról vannak ugyan már ismereteink, de ezek még nem adnak módot a blokkszintű összegzésre. (Csehszlovák–magyar viszonylatban Mitrovits Miklóssal közösen végzünk ilyen levéltári kutatásokat.)

A tanulmányban a második világháború és a rendszerváltás közötti vitákat szeretném áttekinteni. Ezen belül ugyanakkor nagyobb hangsúlyt kap a korszak első fele (a hetvenes évek elejéig). Ennek több oka is van. Egyrészt a kutatások jelenlegi állása miatt ez az időszak alaposabban feldolgozott, másrészt az egyes vitatípusok is jelentős részben erre a korszakra összpontosulnak. Magyarázattal tartozom az 1945-ös kezdésért is. Nyilvánvaló ugyan, hogy a blokk 1947–1948 folyamán alakult ki, de a Szovjetunió és a helyi kommunista pártok befolyása már 1945-től döntőnek bizonyult. Térbeli korlátozásként csak az európai szocialista országok közötti vitákról szeretnék szólni,¹ beleértve ezek közé a Szovjetuniót és az 1948 után a tömbön kívülre szorult Jugoszláviát is.

Nacionalizmus, területi viták, kisebbségek

A konfliktusok első csoportjába a hagyományos területi viták és nacionalista ellentétek tartoznak. A Kelet-Közép-Európában kialakult nemzeti jellegű viták 1945 után sem szűntek meg. A békeszerződések megkötéséig ezek a nyilvánosság előtt zajlottak, majd 1947 után szőnyeg alá söpörték őket. Az érintett államok párt- és kormányzati vezetői azonban a nyilvánosság elől elzárt belső tanácskozásaikon és nemritkán a kétoldalú

¹ Ugyanakkor számottevő eredmények születtek a szovjet–kínai ellentétekről is. Lásd: Lorenz M. LÜTHI: *The Sino-Soviet Split. Cold War in the Communist World*. Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2008. Magyarul legújabbban: KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014. 210–228.

tárgyalásokon is napirenden tartották a problémát, ami súlyos konfliktusokat eredményezett több állam között is. A hivatalos propaganda viszont a (proletár) internacionalizmust hangoztatta. Emiatt sokakban az a téves kép alakult ki, hogy a nacionalizmus és a kommunizmus eszméje egymással ellentétes és kibékíthetetlen lett volna.

A bevett vélemény szerint Sztálin azt követelte a csatlósoktól, hogy fojtsák el nacionalizmusukat, ez azonban nem felel meg a valóságnak. Legfeljebb a szovjetellenes nacionalizmus számított tiltottnak, s a csatlós kommunista pártok nemzeti irányvonalat követhettek már a második világháború alatt (sőt, már a Komintern 1935-ös kongresszusa óta, az antifasiszta népfront jegyében), s e vonalat folytathatták 1945 után is. A kommunisták igyekeztek kisajátítani a nemzeti múlt hőseit (Husz, Petőfi stb.), felléptek a nemzeti érdekek mellett, gyakran a sovinizmusig menően nacionalisták voltak (például a németek kitelepítése kapcsán). Sztálin tehát nem a nacionalizmust tiltotta, csak a szovjet ideológiai és politikai vonaltól való elhajlást. A félreértés oka az, hogy ezt az elhajlást már annak idején is „nemzeti útnak” nevezték.² A szocializmus felé nem vezethetett magyar, lengyel vagy más út, csak a szovjet. Viszont az nem volt tilos, hogy a román, csehszlovák vagy más kommunisták nacionalisták legyenek. Sőt, Sztálin inkább buzdította és kihasználta a kis országok nacionalizmusait: a nemzeti célok támogatásának reményében köteleztette el maga mellett a csatlós országok (kommunista és nem kommunista) vezetését. Az „oszd meg és uralkodj” elv értelmében versenyeztette a rivális országokat már a békekonferencia előtt, és azzal hitegette őket, hogy ha hűbb támogatói a Szovjetuniónak, akkor nekik ad majd igazat. Azt csinálta például Magyarország és Románia esetében, mint Hitler az 1940-es évek elején.³ Hasonló verseny volt az NDK- és

² Martin MEVIUS: A kommunizmus és a nacionalizmus viszonyának újraértékelése. *Regio*, 2010/2. 3–31.

³ FÜLÖP Mihály–VINCZE Gábor (szerk.): *Vasfüggöny Keleten. Iratok a magyar-román kapcsolatokról (1948–1955)*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007. 12–19.

lengyel vezetés között, és másutt is.⁴ A nacionalizmus volt az az eszköz, amellyel Sztálin lépre csalta Edvard Beneš és más csehszlovák polgári politikusokat is.⁵

1948 után a rohamos sztalinizálás sem jelentett „valódi” internacionalizmust. A „proletár internacionalizmus” hangzatos jelszó volt, máz a kommunista nacionalizmusokon. Jól jelzi ezt, hogy megmaradtak a nemzeti zászlók, himnuszok (esetenként kommunista jelképekkel kiegészítve). Éles különbséget tettek persze a „jó” és „rossz” nacionalizmus között. Előbbit *szocialista hazafiságnak* nevezték, amelybe beletartozott a Szovjetunióval való baráti és a Nyugattal szembeni ellenséges viszony. Az utóbbi pedig a *burzsoá nacionalizmus* nevet kapta, s ez elítélendő volt.⁶ Az összes csatlós kommunista párt létrehozta a maga nemzeti vonalát, szocialista hazafiságát, amelybe a jobboldali politikai hagyományból is sok mindent átvettek. A tömb létrejötte (Kominform, 1947) nem javította a csatlósok közti viszonyokat, sőt: azok inkább romlottak, méghozzá éppen az új irányvonal miatt. Mindegyik párt figyelmeztette a többit a nacionalizmus jeleire. A proletár internacionalizmus nem az egymás közti, hanem a Moszkvához fűződő barátságot jelentette elsősorban.⁷ Zdeněk Nejedlý, Csehszlovákia Kommunista Pártja ideológiai vezetője azt is kijelentette, hogy „minden igazi kommunista internacionalista, de az internacionalizmus nem

⁴ Lengyel–keletnémet esetben: Sheldon ANDERSON: *A Cold War in the Soviet Bloc. Polish–East German Relations 1945–1962*. Westview Press, Boulder, 2001. 33–39. A lengyel–csehszlovák konfliktus kapcsán: Karel KAPLAN: *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 1993. 54., 61., 94.

⁵ Mary HEIMANN: *Czechoslovakia. The State that Failed*. Yale University Press, New Haven–London, 2009. 150–176.

⁶ A jó és a rossz nacionalizmusnak más értelmezése is létezik. Eszerint Sztálin a harmincas években a kelet-közép-európai kisebbségek nacionalizmusát forradalmi, a gyenge munkásosztályt kiegészítő erőnek tekintette. Ez volt a jó nacionalizmus, amellyel szemben állt a többségi népek elnyomó nacionalizmusa. Andrew C. JANOS: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Helikon Kiadó, Budapest, 2003. 175–177. A nagyorosz sovinizmus felülkerekedésével azonban Sztálin a Szovjetunióban már az orosz nacionalizmust tekintette jónak.

⁷ Martin MEVIUS: I. m. 28–29.; Martin MEVIUS: *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953*. Oxford University Press, Oxford–New York, 2005. 236., 249–253.

nemzetnélküliség [*beznarodnost*], amellyel az emberek még mindig összetévesztik. Ha internacionalista akarok lenni, akkor épp ellenkezőleg, nemzetinek is kellennem, ha nem is nacionalistának.”⁸

A nacionalista ellentétek és határviták a második világháború utáni néhány évben voltak a legjellegzetesebbek. Ennek ellenére néhány esetben (keletnémet–lengyel, román–szovjet, jugoszláv–bolgár, magyar–román) nyíltan vagy burkoltan, de a több évtizeden át – vagy akár a teljes korszakban – fennmaradtak. Ezen ellentétek egyik altípusa a kisebbségi viták témaköre. Ha a határrevíziók kérdése többnyire le is került a napirendről, a határon túlra került nemzetrészek érdekeinek védelme fontos cél maradt. E vitákban többnyire azonosítható egy támadó és egy védekező nacionalizmus. Utóbbi igyekezett csökkenteni a határokon átívelő kapcsolatokat, akadályozni a határátkeléseket, valamint elnyomó kisebbségpolitikát folytatott erőszakos asszimilációval. Míg előbbi ennek ellenkezőjét szerette volna elérni. A védekező nacionalizmusok tevékenysége következtében a magyar–román és a lengyel–keletnémet határ is szinte olyan átjárhatatlanná vált, mint a Nyugat felé kiépülő vasfüggöny, valamint az erdélyi magyar és a lengyelországi német kisebbség kérdése folyamatosan napirenden maradt az érintett országok (és kommunista pártok) között.⁹ A kisebbségi és határviták értelemszerűen csak szomszédos államok között alakulhattak ki. Megkockáztatható az a kijelentés, hogy a szomszédos szocialista országok között inkább jellemző, mint kivételes volt a területi vagy kisebbségi okból fennálló sűrűlódás. Szinte csak Jugoszlávia és Románia között nem alakultak ki ilyen ellentétek a negyvenes évek végén.

Ezek a feszültségek a lengyel–keletnémet konfliktusnak csak egy – s talán nem is a leg súlyosabb – elemét képezték.

⁸ Idézi Bradley F. ABRAMS: *The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism*. Rowman & Littlefield, Lanham–Boulder–New York–Toronto–Oxford, 2004. 95.

⁹ Sheldon ANDERSON: I. m. 1., 77–83., 169–175.; FÜLÖP Mihály–VINCZE Gábor (szerk.): I. m. 31–37. Itt jegyezném meg, hogy a határ lezárása nemcsak a lengyelek érdeke volt a német kisebbség miatt, hanem az NDK-é is, a később tárgyalt ideológiai viták miatt.

Németország szovjet megszállási zónájában egyik párt sem fogadta el az Odera–Neisse-határt. Az NDK létrejötte után bő fél évvel, 1950-ben ugyan aláírták a zgorzeleci (görlitzi) szerződést a határ elismeréséről, de az NDK társadalma (benne négymillió lengyel területről kitelepített némettel), sőt a pártvezetés sem mondott le a határ revíziójáról. A várt német békeszerződéstől remélték, hogy a potsdami ideiglenes döntés helyett számukra kedvezőbb határ születik majd. Az ettől való félelem Lengyelországra, a „Visszatért területek” lakosságára is hatást gyakorolt, ami a térség fejlesztését is visszavetette. Ez további érvet adott a németek számára, akik megállapították, hogy a lengyelek nem tudják kihasználni a térség lehetőségeit, megerősítve a lengyelek állítólagos lustaságáról szóló sztereotípiákat.¹⁰

Súlyos területi vita alakult ki Prága és Varsó között, egyrészt az 1918–1920 között és 1938-ban is konfliktust generáló Teschen-vidék miatt, másrészt a korábban cseh–német vitát jelentő Hlučín, Ratibor, valamint a glatzi beszögellés miatt is. Szilézia Lengyelországhoz csatolása miatt e viták most cseh–lengyel területi konfliktussá váltak. A csehszlovákok történelmi és stratégiai okokból szerették volna kiigazítani a határt, de hivatkoztak az ott élő (csekély súlyú) cseh kisebbségre is.¹¹ Nem hivatalosan a csehszlovák–német határt is vitatta Csehszlovákia. Az „Egyesület Csehszlovákia Igazságos Határaiért” elképzelései között szerepelt az Érchegység német oldalának, valamint Lausitz tágabb környékének elcsatolása is. A prágai kormány tárgyalta is erről, de Moszkva nyomására már Potsdam után lemondott róla.¹²

A második világháború után Magyarország határainak kérdése is újra napirendre került. Az 1945 januárjában kötött fegyverszüneti egyezmény érvénytelenítette a bécsi döntéseket és a fegyveres területnyereségeket is. A magyar politikusok egy ré-

¹⁰ Sheldon ANDERSON: I. m. 1., 18., 121.

¹¹ Karel KAPLAN: I. m. 46–86.

¹² LAZÁR György–G. VASS István: Csehszlovák revizionista és irredenta törekvések Közép-Európa térképének átrajzolására. *Archivnet*, 2007/1. szám. Forrás: http://www.archivnet.hu/politika/csehszlovak_revizionista_es_irredenta_torekvesek_kozepeuropa_terkepenek_atrajzolasara.html. (Letöltve: 2016. 06. 02.) Lausitzról lásd még: Karel KAPLAN: I. m. 86–92.

sze sokáig bízott abban, hogy a trianoninál kedvezőbb határokat lehet elérni legalább a szintén vesztes Romániával szemben. Ehelyett Csehszlovákia három községet még el is csatolt hazánktól.¹³ A magyar olvasók számára jól ismert a Magyarország és szomszédai között kialakult konfliktus a határon túli magyarok kérdésében, ezért erre nem térek ki; a legsúlyosabb, éveken át húzódó konfliktusunk Csehszlovákiával alakult ki.¹⁴ Érdekes kérdés viszont az, hogy milyen volt a magyar kommunisták viszonya a nacionalizmushoz. Valószínűleg a blokk összes országa közül a magyar (és a keletnémet) párt vezetői voltak a legkevésbé nacionalisták, és igyekeztek hűteni a magyar közvélemény nemzeti érzelmeit. Ugyanakkor Martin Mevius amellet érvel, hogy a Magyar Kommunista Párt nemzeti propagandája is erőteljes volt. A koalíciós években ennek még volt némi meggyőző ereje a társadalom előtt, de a sztálinizálás után már nem.¹⁵ Újabb kutatások arra utalnak, hogy a magyar érdekek védelme és a nemzeti érzés Kádár János számára is fontos volt, s már a hetvenes évek elején nyílt konfliktus alakult ki a magyar–román viszonyban, ami éveken át gátolta a barátsági szerződés megkötését is. A vita egyre jobban elmérgesedett, bár Kádár igyekezett hűteni a kedélyeket.¹⁶

Jugoszláviának Romániát kivéve minden szomszédjával területi vitája alakult ki 1945 után. Ezek közül a legsúlyosabb viták zömmel „nyugati” államokkal alakultak ki (Olaszországgal

¹³ Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

¹⁴ A téma szakirodalma igen nagy. Az utóbbi tíz év terméséből: Győri Szabó Róbert: *A magyar külpolitika története 1848-tól napjainkig*. Helikon Kiadó, Budapest, 2011. 158–168.; A. Sajti Enikő: *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Program, Szeged, 2010. 177–227.; Bárdi Nándor–Fédinec Csilla–Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008. 186–223.; Szarka László: *A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918–1992*. Kalligram Kiadó, Dunaszerdahely–Pozsony, 2016. 235–257.

¹⁵ Martin Mevius: *Agents of Moscow*, I. m., főleg 267–268.

¹⁶ Bővebben: Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 140–488.

Trieszt, Ausztriával Klagenfurt és Görögországgal Szaloniki kapcsán). Időről időre felmerült a Magyarország felé irányuló területi követelés is, de ezekről Belgrád lemondott, sőt a lakosságcsereéről szóló 1946-os elvi megegyezés végrehajtására sem került sor.¹⁷ Így a formálódó szovjet blokkon belül Jugoszlávia legsúlyosabb területi konfliktusa Bulgáriával alakult ki. A bolgár–jugoszláv vita központi eleme a makedónkérdés¹⁸ volt. Ezt persze nehéz elválasztani a Tito elleni 1948 utáni átfogó támadásoktól. Az ott kiépült vasfüggöny is inkább ideológiai okokból jött létre. Másrészt ez a kérdés több szempontból is speciális. Ez esetben nem mutatható támadó, illetve védekező nacionalizmus: mind Jugoszlávia, mind Bulgária offenzív módon lépett fel. Ennek oka az, hogy eleinte a makedónokat Szófia bolgárnak, Belgrád pedig szerbnek tekintette. Végül Jugoszlávián belül végbement egy felülről irányított tudatos nemzetépítés, amely új szláv nemzetet hozott létre.¹⁹ E helyzet következtében a negyvenes évek „határvitái” is sajátosan alakultak. A két állam föderáció létrehozását tervezte, igaz, nem azonos módon. Belgrád azt akarta, hogy Bulgária legyen Jugoszlávia hetedik tagállama, Szófia pedig duális szövetséget javasolt, illetve elfogadott volna egy bolgár–makedón–jugoszláv trializmust is. Ebben az esetben – egyes vélemények szerint – hajlandó lett volna lemondani saját területének egy darabjáról, az ún. Pirini Makedóniáról, amely egyesült volna a jugoszláv Vardar-Makedóniával. Ezt ugyan lehet „internacionalizmusként” is értelmezni, esetleg Bulgária vesztés, tehát gyenge pozíciójával magyarázni. Ám úgy tűnik, hogy ezzel a lépéssel Szófia valójában a jugoszláv rész megszerzését szerette volna elérni, vagyis nagyon is nacionalista szem-

¹⁷ HORNYÁK Árpád: Délszláv rendezési tervek és területi követelések a második világháborúban. *Századok*, 2007/1. 57–86.; A. SAJTI Enikő: I. m. 133–145.

¹⁸ Hibásnak tartom azt a gyakorlatot, amely a magát makedónnak nevező mai szláv népet macedónnak nevezi annak érdekében, hogy megkülönböztesse az ókori (ögörög nyelvű) makedónoktól. Lásd a *Nyelv és Tudomány* cikkét erről: Macedónia és Makedónia. Forrás: <http://www.nyest.hu/hirek/macedonia-es-makedonia> (Letöltve: 2015. 03. 20.)

¹⁹ Stefan TROEBST: Nacionalizmus, államalapítás, nemzetépítés. A makedónkérdés 1944–1992 között. *Regio*, 1992/4. 39–60.

pontok motiválták.²⁰ Tény, hogy a Bolgár Kommunista Párt makedónpolitikáját 1934 és 1962 között Sztálin és a Szovjetunió nézetei nagyban befolyásolták. 1955, a szovjet–jugoszláv kibékülés után Bulgária átmenetileg ismét hajlandó volt elismerni önálló népnek a makedónokat, s az 1956-os bolgár népszámlálás Pirini Makedóniában is „talált” száznolcvanezer makedónt. A hatvanas években azonban Szófia visszavonta ezt az elismerést, ismét egyértelműen nacionalista álláspontra helyezkedett. 1968-ban a Bolgár Tudományos Akadémia kimondta, hogy Vardar-Makedónia lakóinak kétharmada bolgár származású, de Jugoszlávia Kommunista Pártja (JKP) elfogadta azt a „burzsoá” elvet, hogy ezek önálló nemzetet alkotnak. Hibának minősítették, hogy külső nyomás alatt 1944–1948-ban arra buzdították Pirini Makedónia lakóit, hogy makedónnak vallják magukat. Ezt a hibát Bulgária időközben javította is, 1965-ben már alig vallották magukat makedónnak a népszámláláson. Ezután további bő egy évtizedes nyílt vita zajlott a két ország között.²¹

Bulgária felé Románia kénytelen volt lemondani Dél-Dobrudzsáról. Mivel e területen alig éltek románok, így itt nem alakult ki tartós ellentét. A Magyarországgal szemben tipikus védekező nacionalizmust megtestesítő román vezetés offenzív módon lépett fel viszont a Szovjetunió ellen a besszarábiai románság érdekében. 1964-ben jelentek meg Romániában Marx azon írásai, amelyek Besszarábia ügyében a románokat támogatták a cári birodalommal szemben. Ezt követően történészek és politikusok, köztük maga Ceaușescu is bírálta az 1940-es szovjet ultimátumot, amely Észak-Bukovinával együtt elszakította a térséget Romániától. 1976-ban Moszkva számára betelt

²⁰ Yannis SYGKELOS: *Nationalism from the Left. The Bulgarian Communist Party during the Second World War and the Early Post-War Years*. Brill, Leiden–Boston, 2011. 149–159.

²¹ Spyridon SFETAS: The Bulgarian–Yugoslav dispute over the Macedonian Issue as reflection of the Soviet–Yugoslav controversy (1968–1980). *Balkanica* XLIII., 2012. 247–69. Forrás: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-7653/2012/0350-76531243241S.pdf> (Letöltve: 2016. 07. 12.)

a pohár; nyomására a román pártvezető kénytelen volt elismerni, hogy nincs területi vita a két ország között.²²

Elképzelhető az is, hogy a Szovjetunióban maradt lengyel kisebbség iránti aggodás is okozott sűrűlódásokat, de erről egyelőre kevesebb információval rendelkezünk. Lengyelország 1945-ös „Nyugatra tolása” után ugyan kétmillió lengyel költözött át a Szovjetunióból, de becslések szerint így is több mint egymillió lengyel élt a Szovjetunióban. Végül meg kell említeni Csehszlovákia és a Szovjetunió „határvitáját” Kárpátalja kérdésében. Igazi konfliktus nem volt, a szovjetek egyszerűen annak tálták a tartományt, amit a prágai kormány tudomásul vett.²³

Ideológiai konfliktusok

A második nagy csoportot az ideológiai viták képezik. Ez az ellentét újszerű volt, a kommunista rendszer következtében alakult ki. Látszólag ideológiai vita volt a Jugoszlávia elleni Kominform-konfliktus is. Tito kiátkozásának számos oka volt, de alapvetően az állt a háttérben, hogy a jugoszláv vezető nem fogadta el a szovjet „tanácsadók” gyámkodását, és Moszkva irányítása nélkül akarta felépíteni a maga szocializmusát, tehát nem csatlós államként. A JKP-t (többek között) azzal vádolták, hogy „eltér a marxizmus-leninizmustól”, és vezetői „szakítanak az osztályharc marxista elméletével”;²⁴ e vádak jórészt alaptalanok voltak. A jugoszláv párt 1948. júliusi kongresszusának programja még mindig a szocializmus építésének sztálini irányvonalát követte.²⁵ Sztálin célja nem az volt, hogy Jugoszláviát

²² Wim P. VAN MEURS: *The Bessarabian Question in Communist Historiography. Nationalist and Communist Politics and History-writing*. Columbia University Press, New York, 1994. 235–258.

²³ Karel KAPLAN: I. m. 24–45.; FEDINEC Csilla–VEHES Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2010. 235–245.

²⁴ A *Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozatai*. Szikra, Budapest, 1950. 12–13.

²⁵ JUHÁSZ József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Aula Kiadó, Budapest, 1999. 129. A konfliktusról legújabban lásd: VUKMAN Péter: „*Harcban Tito és Rankovics*

kizárja a blokkból, hanem azt várta, hogy a JKP „egészséges erői” átveszik a hatalmat és az országot Moszkva irányítása alá helyezik. A Jugoszlávia ellen indított hisztérikus kampányok következtében a többi népi demokrácia – köztük azok is, amelyek kacérkodtak a saját úttal, így Lengyelország, Csehszlovákia – alárendelte magát a direkt szovjet irányításnak, és lemondott az önálló politizálásról. Jugoszlávia ellen valóságos ideológiai keresztes hadjárat indult, szélsőséges következményekkel (gazdasági és politikai kapcsolatok teljes megszakadása, határincidensek, koncepciós perek egész sora stb.). Jugoszlávia néhány éven át még próbálkozott a sztálinista politika alkalmazásával, később tényleg a szovjet rendszertől elhajló kül- és belpolitikát kezdett – sajátos önbeteljesítő jóslatként, utólag „igazolva” Sztálin vádjait.²⁶

Sztálin halála után ugyanakkor a blokkállamai – Békés Csaba kifejezéseivel – korlátozottan emancipálódtak, Moszkvához fűződő viszonyuk gyarmatiból domíniumivá vált, és aktívabb külpolitikát folytathattak, egyes témákban a Szovjetunió helyett kezdeményezőként léphettek fel. A sztálinista rendszer miatt kialakult feszültségek enyhítésére nemcsak Magyarországon, de másutt (NDK, Csehszlovákia) is új szakaszt indítottak, belső reformokat vezettek be.²⁷ A Hruscsov és társai által elindított korlátozott kül- és belpolitikai változások azonban hamarosan kicsúsztak Moszkva ellenőrzése alól. Andrew C. Janos állította fel azt a kategorizálást, amelyet a blokk szétfejlődésének nevezhetünk (bár ő nem használja e kifejezést). A hatvanas évek elejére belpolitikai szempontból megkülönböztethetünk puhavonalas (reformer) és keményvonalas („konzervatív”, vagyis dogmatikus), külpolitikai szempontból pedig független, álbehódoló és Moszkvával együttműködő államokat. A reformer államok a

---

klíkkje ellen” Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980). ÁBTL–Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2017. 21–40.

²⁶ JUHÁSZ József: I. m. 132–138.; Svetozar RAJAK: From Regional Role to Global Undertakings: Yugoslavia in the Early Cold War. In: Svetozar RAJAK–Konstantina E. BOTSIOU–Eirini KARAMOUI–Evanthis HATZIVASSILOU (eds.): *The Balkans in the Cold War*. Palgrave Macmillan, London, 2017. 65–86.

²⁷ BEKÉS Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. 1956-os Intézet, Budapest, 2006. 41–54.

gazdaság mellett egyéb területeken is liberalizáltak (a sajtó működése és a kulturális élet szabadabb lett, megkönnyítették a lakosság külföldre, közte Nyugatra utazását, államközi szinten is fejlődtek a nyugati kapcsolatok). A három külpolitikai kategória némileg talán bővebb magyarázatra szorul. A független államok nyíltan szakítottak Moszkvával. Vagy be sem léptek a tömb gazdasági és katonai szervezeteibe, mint Jugoszlávia, vagy pedig kiléptek onnan (Albánia). Ugyanakkor mindkettő továbbra is határozottan szocialista rendszerűnek nevezte és tekintette magát. Kilépésük még a szovjet tömb fénykorában történt, s azt mindkét esetben a helyi kommunista vezetés túlélése is indokolta. Jugoszlávia reformer, Albánia viszont dogmatikus belpolitikai rendszert épített ki. Az együttműködő államok elkötelezettek maradtak a nemzetközi osztályharc mellett, részt vettek a Szovjetunió tömbön kívüli vállalkozásaiban, büdzsájuk jelentős részét a katonai kiadások tették ki. Hűségesebbek voltak nemcsak a Varsói Szerződésnek (VSZ), hanem a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) is. Gazdaságilag is a Szovjetunióhoz hasonlóak; voltak ugyan reformkísérleteik, de ezek nem piaci, hanem „racionalizálási” jellegűek. Hűségük miatt Moszkva kiemelten támogatta őket politikailag és anyagilag is. Közöttük belpolitikai szempontból csak keményvonalas államok találhatók: az NDK, Csehszlovákia és Bulgária. Az álbehódolók csoportja alkotta az átmenetet. Sajátosságuk, hogy csak immel-ámmal támogatták a szovjetek világpolitikai akcióit, csökkentették kereskedelmi forgalmukat a KGST-tagokkal, katonai kiadásaik stagnáltak vagy visszaestek. Közülük Románia kemény-, Lengyelország és Magyarország pedig puhavonalas politikát folytatott.²⁸

Janos modellje több megjegyzéssel is kiegészítendő. Alapvetően helyesen írja le a blokk államainak különütasságait, de statikusan. Pedig az egyes országok bel- és külpolitikája folyamatosan változott, az egyes típusok között lehetséges volt az átjárás. Például Lengyelország a Gomułka-korszak végén egyértelműen keményvonalassá vált, míg Csehszlovákia ezzel

²⁸ Andrew C. JANOS: I. m. 275–335.

szemben éppen liberalizálódott, méghozzá még jóval a prágai tavasz előtt. Románia esetében úgy látom, hogy az álbehódolók átlagánál jóval önállóbb külpolitikát folytatott, bár a közös intézményekből való kilépése nem merült fel. Emiatt a román pozíciót úgy is lehet jellemezni, hogy a függetlenek felé tolódott, de végül nem vált e csoport tagjává.²⁹ A modell hiányossága, hogy a Szovjetuniót nem lehet beleilleszteni, hacsak nem tekintjük úgy, hogy a Szovjetunió mindig harmonikusan együttműködött saját magával...

A fenti modell különböző csoportjaiba tartozó államok között jelentős ideológiai viták bontakoztak ki. E viták élességét növelte, ha a szembenálló felek bel- és külpolitikai szempontból is különböző alapon álltak. Ha egyúttal szomszédos államok is voltak, ezt határviták, kisebbségi konfliktusok is mélyíthettek. Ezért válhatott a tömbön belüli hidegháború állatorvosi lovává a lengyel-keletnémet vita 1945-től 1961-ig. Az Odera-Neisse-határ miatti vitát és a lengyelországi német kisebbséggel kapcsolatos feszültséget növelte ugyanis, hogy az NDK keményvonalas, míg Lengyelország reformer belpolitikát folytatott és külpolitikai téren is külön csoportba voltak sorolhatók. A blokkon belüli legfontosabb ideológiai viták egyike az Ulbricht és Gomułka közötti hidegháború volt, amely többek között a kollektivizálás lengyelországi elmaradása, az egyházak szerepe, a sajtószabadság kérdésében zajlott 1956-tól 1961-ig.³⁰ Az NDK vezetése egyébként az egész blokk viszonylatában magának vindikálta az ideológiai felügyelet jogát. A marxizmus nagy tanítóiként éberren figyelték a többi országot, s gyakran „fel-emelték a mutatóujjukat”.³¹

²⁹ Lényegében ugyanezt állítja: BORHI László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. MTA BTK, Budapest, 2015. 263. A román külpolitikáról lásd: DENNIS DELETANT–MIHAIL IONESCU: *Romania and the Warsaw Pact 1955–1989*. CWIHP Working Paper 43. Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D. C., 2004.

³⁰ Sheldon ANDERSON: I. m. 134–153., 222–253. Előzménye volt ennek a Gomułka elleni szovjet fellépés is, akár 1948-ban, illetve 1956 őszén is.

³¹ Idézi Volker ZIMMERMANN: *Proměnlivá spojeníctví. NDR a její vztahy k Československu a Polsku v padesátých a šedesátých letech 20. století*. [Változó szövetségek. Az NDK és kapcsolatai Csehszlovákiával és Lengyelországgal

Békés Csaba a nemzeti érdekek képviselője kapcsán arra mutat rá, hogy a blokk országainak Moszkvától való függősége miatt csak korlátozott szuverenitásról lehet beszélni, önálló külpolitikáról (Jugoszláviát kivéve) nem. Szerinte is érdemes vizsgálni, hogy „egy-egy politikai vezetés hogyan tudta kihasználni a rendelkezésére álló külpolitikai mozgásteret, [...] a szükségszerűen korlátozott nemzeti érdekeit”. Úgy véli, hogy a román különutas politika inkább látványos mint eredményes volt; érdekérvényesítés terén az NDK politikája sikerebb volt.³² Ezzel szemben úgy látom, hogy Románia jelentős gazdasági előnyöket (legnagyobb kedvezmény elve, korai IMF-tagság) is élvezett külpolitikája következtében, ami joggal tekinthető sikernek; az NDK érdekérvényesítő ereje viszont a fal felépítése után erősen csökkent. Borhi László szerint még a nagyhatalmak külpolitikája sem abszolút független, ezért a relatív függetlenség fogalmával él: a kérdés az, hogy az azonos csoportba tartozó államok, például a szovjet csatlósok *egymáshoz képest* milyen mozgástérrel rendelkeztek. „Nem létezik abszolút értelemben megfogalmazható nemzeti érdek sem” – érvel.³³

Természetesen ideológiai alapokon állt az 1956-os magyar forradalom elleni szovjet és az 1968-as csehszlovák reformok elleni VSZ-intervenció, valamint a külső katonai beavatkozással végül nem járó 1980–1981-es lengyel krízis. E konfliktusok alapvetően a Szovjetunióval éleződtek ki, de a blokk más államai is hajlandók lettek volna katonai beavatkozásra. A bírálók ellenforradalomról, a tőkés rend restaurálásának veszélyéről beszéltek.³⁴

---

a 20. század ötvenes és hatvanas éveiben.] In: Christoph BUCHHEIM–Edita IVANIČKOVÁ–Kristina KAISEROVÁ–Volker ZIMMERMANN (szerk.): *Československo a dva německé státy*. [Csehszlovákia és a két német állam.] Albis International, Ústí nad Labem, 2011. 94.

³² BÉKÉS Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában, 1953–1991*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2012. 109–112., 153–155., 197–198.

³³ BORHI László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában...* I. m. 12–13. Magyarország nemzeti érdekei megegyeznek a Szovjetunióéival, jelentette ki például Kádár. *Uo.* 177.

³⁴ A magyar 1956-os forradalom legfontosabb nemzetközi összefüggéseiről lásd: Csaba BEKES: *The 1956 Hungarian Revolution and World Politics*.

Az 1955-ös enyhülés után a szovjet–jugoszláv, illetve a magyar–jugoszláv kapcsolatokban is újabb feszültségek alakultak ki 1956-ban. A munkástanácsok megítélése, a Nagy Imre-csoportnak adott menedékjog volt a kezdet. A Nagy Imre-perben aztán – kínai nyomásra – Jugoszlávia ismét a vádlottak padjára került.³⁵ Ennek ellenére sem sikerült meggátolni a Szovjetunió és Kína közötti szakadást, ami a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusa után vált nyílttá. A szovjet–kínai vita európai mellékhadszíntere a szovjet–albán konfliktus és szakítás volt, amely már a XXII. kongresszus előtt fokozatosan éleződött. Sztálin bírálata, a gazdasági és más reformok, illetve a békés egymás mellett élés („lemondás a nemzetközi osztályharcról”) egyaránt elfogadhatatlan volt az albán (és kínai) vezetők számára.³⁶

A hetvenes években a marxizmus elveire vonatkozó ideológiai viták alábbhagyni látszottak, de akkor is volt rájuk példa. Az addigi „ideológiatanár”, Ulbricht maga is revizionistává vált

---

CWIHP Working Paper No. 16. Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D. C., 1996.; BÉKÉS Csaba (szerk.): *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. 1956-os Intézet-Gondolat Kiadó, Budapest, 2007.; MITROVITS Miklós: Egy barátság nehéz évtizede. A magyar–lengyel viszony 1956–68. *Múltunk*, 2011/3. 139–164. – A prágai tavasz nemzetközi összefüggéseiről lásd: MARK KRAMER: *The Prague Spring and the Soviet Invasion of Czechoslovakia: New Interpretations*. CWIHP Bulletin 3. Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington, D. C., 1993. 2–12.; DOUGLAS SELVAGE: Papírháromszög. Lengyelország, az NDK és Csehszlovákia. *Külpolitika*, 2001/1–2. 167–181.; GÜNTER BISCHOF–STEFAN KARNER–PETER RUGGENTHALER (eds.): *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*. Lexington Books, Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth, 2010.; LAURIEN CRUMP: *The Warsaw Pact Reconsidered. International Relations in Eastern Europe, 1955–1969*. Routledge, London–New York, 2015. 215–247. – Az 1980–1981-es lengyel válságról lásd: MALCOLM BYRNE et al.: *New Evidence on the Polish Crisis 1980–1982*. CWIHP Bulletin 11. Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington, D. C., 1998. 3–133.; MITROVITS Miklós: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika 1980–1981*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 121–129., 141–176.

³⁵ RIPP Zoltán: Magyarország és Jugoszlávia politikai viszályának évtizede. In: A. SAJTI Enikő (szerk.): *Magyarország és a Balkán a XX. században. Tanulmányok*. JatePress, Szeged, 2011. 121–136. (A 129. oldaltól.)

³⁶ LAURIEN CRUMP: I. m. 37–39., 60–73.; RÉTI György: *Albánia sorsforduló*. Aula Kiadó, Budapest, 2000. 126–130., 139–144., 148–154., 158–161., 163–166.

a szovjetek szemében, amikor arról értekezett, hogy a szocializmus nem egy rövid átmeneti időszak a kommunizmus felé vezető úton, hanem hosszabb, önálló szakasz. Ráadásul odáig is merészkedett, hogy az NDK-t (amelyet Sztálin sokáig még népi demokráciaként sem ismert el) most a legfejlettebb *szocialista* államként határozta meg. Hibáiért azzal bünhődött, hogy távoznia kellett a párt éléről.³⁷ Brezsnyev hasonlóan büntette a túl keményvonalasan fellépő (Novotny 1968, Gomułka 1970), de a túl „liberális” vezetőket is (Dubček 1968–1969). Sőt, 1972 előtt Kádár ellen is puccskísérlet szerveződött a Kreml jóváhagyásával, de ez végül lekerült a napirendről. A reformer vezetőkkel szemben hasonló ideológiai hadjáratokat folytattak a Szovjetunió kivül más országok is. Az NDK, illetve Románia például visszatérően bírálta az 1970-es években is a magyar és a lengyel reformkísérleteket.

Az ideológiai viták egy altípusa volt a Nyugattal, azon belül pedig elsősorban az NSZK-val szembeni viszony kérdése. Az NSZK-t a hatvanas évek elején a szocialista országok imperialista, militarista, revansista, sőt fasiszta államnak tartották. Ennek oka az volt, hogy Bonn nem ismerte el az NDK létét, sőt a keletnémet állammal diplomáciai kapcsolatot fenntartó országokat sem (Hallstein-doktrína), emellett területi igényei voltak Lengyelországgal és a Szovjetunióval szemben is. Az NSZK nem ismerte el az 1945-ben meghúzott Odera–Neisse-határt. 1955-ös NATO-csatlakozása után a keleti blokk veszélyérzete felerősödött; különösen erős volt a félelem a létében is megkérdőjelezett NDK-ban és a szintén területi igényekkel fenyegetett Lengyelországban. Emellett, alaptalanul bár, de Csehszlovákia is tartott nyugatnémet revanstól, a Szudéta-vidék visszaszerzésének tervétől. Ezt a három VSZ-tagállamot ezért biztonságorientált országoknak nevezi Békés Csaba, míg a tömb többi tagját (Magyarországot, Romániát, Bulgáriát) gazdaságorientált álla-

³⁷ Ulbricht ideológiai hibáiról és bukásának egyéb okairól lásd: Heinrich August WINKLER: *Németország története a modern korban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. II. kötet. 253–254., 256–257., 267–270.; NEMETH István: *A Német Demokratikus Köztársaság 1949–1990. Összegzés és dokumentumok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 85–86.

mokként értelmezi. Utóbbiak már korán érdeklődést mutattak a gazdasági és más kapcsolatok kialakítása iránt Bonn-nal.³⁸ Az ötvenes években még Lengyelország járt élen az NSZK-val fenntartott kapcsolatok terén (felbőszítve a kelet-berlini vezetést), de a hatvanas években Varsó egyre ellenségesebben lépett fel a nyugatnémetekkel szemben, s eközben belpolitikája is dogmatikussá vált. Ezért alakulhatott ki egy keletnémet–lengyel egységfront, amelynek új belső ellenfele a liberalizálódó Csehszlovákia lett. A lengyel–keletnémet közeledés a berlini fal felépítésekor vette kezdetét, amikor a két ország kül- és belpolitikailag azonos platformra került.³⁹ Érdekes, hogy a biztonságorientált államok soha nem tudtak mindhárman összefogni közös érdekeikért. Hiába tekintett rájuk úgy a Nyugat az ötvenes évek közepén⁴⁰ és 1967-ben is, mint „vasháromszögre”, ez az egység sosem létezett közöttük, legfeljebb papíron.⁴¹

A németkérdés Hruscsov berlini ultimátuma idején, 1958-ban jelent meg blokkon belüli konfliktus forrásaként. Eredetileg az NDK és a Szovjetunió közötti vitát takarta, mivel Hruscsov mérsékelte Ulbricht követeléseit. Az NDK vezetője egész Berlin és az odavezető utak feletti ellenőrzést az NDK felügyelete alá akarta adni, míg Hruscsov csak Nyugat-Berlin szabad városá nyilvánítását követelte. Az NDK a blokk közös fórumai elé vitte a kérdést, ami lehetőséget adott Gomulának, hogy országa érdekeit védve ő is vitába bonyolódjon Ulbrichttal. Az NDK 1961-ben a fal felépítésével ugyan keresztülvitte akaratát,⁴² ezt

³⁸ BÉKÉS Csaba: Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság 1967–1975. In: TISCHLER János (szerk.): *Évkönyv XVI. Kádárizmus. Mélyfúrások*. 1956-os Intézet, Budapest, 2009. 316–317.

³⁹ Volker ZIMMERMANN: I. m. 93–97.; Sheldon ANDERSON: I. m. 259–276.

⁴⁰ Beate IHME-TUCHEL: *Das „nördliche Dreieck“. Die Beziehungen zwischen der DDR, der Tschechoslowakei und Polen in den Jahren 1954 bis 1962*. [Az „északi háromszög”. Kapcsolatok az NDK, Csehszlovákia és Lengyelország között, 1954–1962.] Verlag Wissenschaft und Politik, Köln, 1994.

⁴¹ Douglas SELVAGE: I. m. 169–176.; Volker ZIMMERMANN: I. m., főleg 91–97.

⁴² Erről bővebben lásd: Hope M. HARRISON: *Driving the Soviets up the Wall. A Super-Ally, a Superpower and the Building of the Berlin Wall, 1958–61. Cold War History*, 2000/1. 53–74. Szuper-szövetségesnek az NDK-t nevezi a történeti irodalom. A „drive up the wall” egy szójáték, amelynek jelentése ’örületbe kerget’, ugyanakkor egyértelműen utal a berlini falra is.

követően viszont befolyása vissza is esett a blokkon belül, a németkérdés irányítása a lengyelek kezébe került, akik tapasztaltabb diplomaták voltak. A következő években a vita fókuszába az NSZK atomfegyverekkel való felfegyverzésének kérdése került. Varsó akkor vette át a kezdeményezést, miután a szovjetek hajlandónak tűntek beletörödni a NATO sokoldalú atomütő-erejének (*Multilateral Forces*, MLF) tervébe. Az ellenlépésre tett szovjet, keletnémet és lengyel javaslatok merőben eltértek, ám ezek egyike sem valósult meg, mivel a döntést Románia ügyrendi indokokkal megakadályozta. A VSZ politikai szárnyának ezen 1965-ös ülése volt az első, amelyet nem a szovjetek javaslatára hívtak össze, s ahol igen komoly viták bontakoztak ki a legcsekélyebb eredmény nélkül. A blokk államai közt teljes volt a széthúzás.⁴³

1964 és 1968 között az NSZK-val szembeni fellépés összefonódott a prágai tavasz, majd a VSZ-csapatok inváziójának problémájával. 1969 után viszont a kérdést a nyugatnémet *Ostpolitik* és az európai biztonsági konferencia előkészületei is befolyásolták. A kelet-nyugati enyhülés eltérő felfogása is mindvégig hatást gyakorolt a folyamatra. Az NDK és Lengyelország például gátolni próbálta a két blokk közti közeledést, miközben Hruscsov – a Kínával való konfliktusa miatt – intenzíven tárgyalt Bonn-nal. Kelet-Berlin és Varsó attól félt, hogy a szovjetek megegyeznek a fejük felett a nyugatnémetekkel, akár az ő érdekeik rovására is. Hruscsov bukása azt a reményt keltette, hogy a közeledés véget érhet, ám Brezsnyev alatt is tárgyalások folytak a két fél között az erőszakról való lemondásról. Sőt, 1966 végén Bonn szakított a Hallstein-doktrínával: az NDK-t kivéve bármelyik szocialista országgal hajlandó lett volna diplomáciai viszonyt létesíteni. Amikor 1966–1967 fordulóján Csehszlovákia is közeledni kezdett az NSZK-hoz, Kelet-Berlinben és Varsóban betelt a pohár. Ráadásul éppen ekkor, 1967 januárjában Románia felvette a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val. Ennek hatására Gomulka Varsóban a VSZ külügyminisztereinek feb-

⁴³ Laurien CRUMP: I. m. 43–47., 98–140. E témáról később más összefüggésben még szölok.

ruári tárgyalásain kierőszakolt egy határozatot, amely megtiltotta mindenkinek, hogy hasonló kapcsolatot létesítsenek egészen addig, amíg az NSZK nem teljesíti Gomułka hat feltételét. (Ulbricht maga megelégedett volna egy feltétellel, az NDK bonni elismerésével.⁴⁴) Mindez a blokk iránt végig lojális magyar vezetést sújtotta, és komoly magyar–lengyel ellentétet is okozott. A döntést Kádár diktátumnak tekintette, de kénytelen volt elfogadni azt.⁴⁵

Megszenvedte azonban a „varsói csomagot” Csehszlovákia is. Az NDK és Lengyelország azért lépett fel vehemensen a prágai tavasz reformjai ellen, mert azt remélte: az intervenció évekre véget vet az enyhülésnek és a szovjet–nyugatnémet közeledésnek is.⁴⁶ A Szovjetunió más okokból állt a bevonulás mögé: a Csehszlovákiába telepített nukleáris bázisok biztonsága veszélybe került, a csehszlovák hadsereg megbízhatósága kérdésessé vált, a prágai állambiztonságot pedig már-már a felszámolás veszélye fenyegette. A megnyíló határon a KGB szerint egyre több nyugati kém áramlott be az országba. A szomszédos „baráti” országok (Magyarország kivételével) a csehszlovák reformok túlcsoordulásától is félték.⁴⁷ Ezzel szemben Románia

⁴⁴ Douglas SELVAGE: *Papírháromszög...* I. m. 169–175. Figyelemre méltó, hogy a varsói határozatot, illetve következményeit Nyugaton Ulbricht-doktrínának nevezték el, holott az sokkal inkább Gomułkahoz kapcsolható. Douglas SELVAGE: Poland, the GDR, and the “Ulbricht Doctrine”. In: M. B. B. BISKUPSKI (ed.): *Ideology, Politics and Diplomacy in East Central Europe*. University of Rochester Press, Rochester, 2003. 227–241. Más kutatók ezért a varsói diktátumot Gomułka-doktrínának is nevezik. Lásd: Wanda JARZABEK: „Ulbricht-Doktrin” oder „Gomułka-Doktrin”? Das Bemühen der Volksrepublik Polen um eine geschlossene Politik des kommunistischen Blocks gegenüber der westdeutschen Ostpolitik 1966/67. [Ulbricht-doktrína vagy Gomułka-doktrína? A Lengyel Népköztársaság kísérlete a kommunista blokk politikájának egységesítésére a nyugatnémet Ostpolitik ellen, 1966–67.] *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2006/1. 79–115.

⁴⁵ BEKÉS Csaba: Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés... I. m. 317–321.; MITROVITS Miklós: Egy barátság nehéz évtizede... I. m., főleg 157–161.; FÖLDES György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. I. kötet. 79–80.

⁴⁶ Douglas SELVAGE: *Papírháromszög...* I. m., főleg 172–181.

⁴⁷ Mark KRAMER: *The Prague Spring and the Soviet Invasion of Czechoslovakia...* I. m. 6–10.

nemcsak kimaradt a megszállásból (az előzetes tárgyalásokból is), hanem élesen és nyilvánosan elítélte a VSZ akcióját, amelyet agresszióknak és a szuverenitás megsértésének tekintett. Ceaușescu attól tartott, hogy a beavatkozás precedenst teremthet, s később akár Romániát is sújthatja. Az egyre inkább különutas Románia elleni katonai akció is felmerült a Kreml egyes köreiből, de végül ettől elálltak. Bukarest katonai védelmi tervet készített egy esetleges szovjet támadás elhárítására, sőt Titóval is egyeztetett, hogy a román hadsereg akár jugoszláv területre is visszavonulhasson.⁴⁸ (A román–szovjet viszony 1971-ben is kiéleződött, a két fél kölcsönösen csapatokat vonultatott fel, de végül harcokra nem került sor.⁴⁹)

A VSZ öt tagállamának csehszlovákiai bevonulása végül nem teljesítette be Varsó és Berlin reményeit. Az enyhülés folyamata nem tört meg, sőt még erősödött is 1969-ben. Egyrészt (1956-hoz hasonlóan) 1968 sem volt valódi hidegháborús válság: a Nyugat ugyan tiltakozott, de valójában tudomásul vette, hogy a saját szférájában a Szovjetunió az úr.⁵⁰ Maga a Szovjetunió is érdekelt volt a további kapcsolatfelvételben, valamint Bonn keleti politikája is további lendületet kapott a Brandt-kormány megalakulásával. Egy váratlan fordulat is támogatta a közeledést. Gomulka meggondolta magát a németkérdésben, és maga is szorgalmazta a kapcsolatok felvételét Bonn-nal. Ennek több oka is volt. Egyrészt nem sikerült megakasztani a szovjet-nyugatnémet tárgyalásokat, másrészt pedig csalódott Ulbrichtban, aki egyre komolyabb gazdasági kapcsolatokat épített ki az NSZK-val.⁵¹ Varsó megpróbálta ugyan Moszkva nyomásával elérni a KGST reformját, amelynek révén az NDK külkereskedelmét keletre lehetne átorientálni, de az 1969. áprilisi KGST-

⁴⁸ Dennis DELETANT–Mihail IONESCU: I. m. 79–83.; Ioan-Aurel POP–Ioan BOLOVAN (eds.) *History of Romania. Compendium*. Romanian Cultural Institute, Cluj-Napoca, 2006. 658–659.

⁴⁹ BORHI László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában...* I. m. 259., 278.

⁵⁰ BEKÉS Csaba: Hidegháború, enyhülés – válságok és álválságok a kelet-nyugati viszonyban. In: Uó: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében, 1945–1990*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 131–141.

⁵¹ Az NSZK gazdasági értelemben belföldként kezelte az NDK-t, amely képzetes módon kihasználta ezt.

csúcson ezt Ulbricht és Ceaușescu is megvétőzta.⁵² Gomulka ezt követően tárgyalni kezdett az NSZK-val, aminek hatására most már Ulbrichton volt a sor, hogy megijedjen. Az 1969. decemberi moszkvai VSZ-csúcsot ő kezdeményezte, ott azonban már egy román–magyar–lengyel reformtengely alakult ki a németkérdés megítélésében, s őket támogatta a Szovjetunió is.⁵³ Ulbricht magára maradt enyhülésellenes nézetei miatt (s többek közt emiatt is kényszerült lemondásra).

1970 és 1973 között megszülettek az NSZK keleti szerződésai (1970-ben a Szovjetunióval és Lengyelországgal, 1972-ben az NDK-val, 1973-ban Csehszlovákiával).⁵⁴ Ezek aláírása azonban nem jelentette automatikusan a diplomáciai viszony felvételét is. A Szovjetunióval Bonn már 1955-ben kapcsolatot létesített, kivételt téve a Hallstein-doktrínán (mivel a Szovjetunió Németország egyik megszálló hatalma volt). A többiek (Románia kivételével) viszont csak az 1967-ben meghatározott feltételek teljesülése terén számíthattak erre. 1970 decemberében döntött úgy a VSZ Politikai Tanácskozó Testülete (PTT), hogy Lengyelországot – a varsói diktátum kierőszakolóját! – mégis mentesíti annak pontjai alól, mivel szükségesnek látszott

⁵² Douglas SELVAGE: Treaty of Warsaw: The Warsaw Pact Context. *GHI Bulletin Supplement*, 1. (2003.) 67–79. Brandt kancellári kinevezése után azonban Kádárt és Ceaușescut még leszavazták a VSZ PTT-n, Ulbricht átmenetileg Brezsnyevet is meggyőzte. Lásd FÖLDES György: *Kádár János külpolitikája...* I. m. I. kötet. 109–110.

⁵³ BÉKÉS Csaba: Magyarország és az európai biztonság előkészítése 1965–1970. In: RAINER M. János–STANDEISKY Éva (szerk.): *Évkönyv XII.* 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 291–308.

⁵⁴ Szövegüket közli: HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945–1982.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 432–441., 506–513., 531–533. Az egyes szerződések megszületéséről lásd még: Douglas SELVAGE: *Treaty of Warsaw...* I. m. 67–79.; Jürgen TAMPKE: *Czech-German Relations and the Politics of Central Europe. From Bohemia to the EU.* Palgrave Macmillan, Houndmills–New York, 2003. 127–137.; Claus HOPHANSSEL: *Multilateralism, German Foreign Policy and Central Europe.* Routledge, London–New York, 2005. 32–39.; William Glenn GRAY: *Germany's Cold War. The Global Campaign to Isolate East Germany, 1949–1969.* The University of North Carolina Press, Chapel Hill–London, 2003.; M. E. SAROTTE: *Dealing with the Devil. East Germany, Détente, and Ostpolitik, 1969–1973.* The University of North Carolina Press, Chapel Hill–London, 2001.

a Brandt-kormánynak valami ellentételezést, a nyugatnémet belpolitikában felmutatható sikert juttatni. S bár a kapcsolatfelvételt 1972 júliusában a krími VSZ-csúcson Lengyelország számára is újra megtiltotta Moszkva, de erre szeptemberben mégis sor került egy különalku révén. Közben az 1972. januári prágai PTT-n a németkérdésben teljesen szétesett a blokk egysége, legalább öt különböző álláspont alakult ki a kapcsolatfelvétel feltételeiről. Köztük a keletnémetek (immár Honeckerrel az élen) olyan követeléssel is előálltak, ami 1967-ben sem szerepelt a feltételek között, nevezetesen az NDK ENSZ-tagságát.⁵⁵ Az NSZK-val való kapcsolatfelvételre végül a csehszlovákokkal kötött szerződés után került sor 1973 decemberében (az NDK és az NSZK viszont csak 1974-ben írt alá jegyzőkönyvet az állandó képviseltek (nem nagykövetségek) létesítéséről).⁵⁶

A közös politikán és intézményeken belüli feszültségek

A szovjet tömbön belüli ellentétek harmadik nagy problémakörét a blokk közös politikai, katonai, gazdasági és más intézkedései, illetve együttműködési nehézségei jelentik. Ezek közé sorolom a KGST és a VSZ működési problémáit, valamint az egész tömb felett hegemoniát gyakorló Szovjetunió szerepét. Kalmár Melinda a szovjet birodalmi központot egy történelmi galaxis-ként írja le, amely perifériáival vagy szubgalaxisaival (ilyen térség Kelet-Közép-Európa is) kölcsönhatásban áll, csakúgy, mint a többi galaxissal. A nagyhatalmi centrumok vonzása hol megnövekszik, hol lecsökken, a „külső integrációs vonzásoknak ellenálló belső integritáskészletek” pedig konfliktusokat is teremthetnek a központ és a periféria között.⁵⁷ Ez a modell illik a blokkon belüli feszültségek itt tárgyalt csoportjára is.

A szovjet gazdasági erőfölény különösen az első évtizedben gyakran erősen sújtotta a csatlós államok gazdaságát.

⁵⁵ BÉKÉS Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés...* I. m. 330–334.

⁵⁶ HALMOSY Dénes: I. m. 507.

⁵⁷ KALMÁR Melinda: I. m. 18–19.

A vesztes államokét különösen, hiszen ők jóvátételt is fizettek, és a szovjet csapatok ellátását is finanszírozniuk kellett. A egyes tulajdonú vállalatok német részét is magának igényelte a Szovjetunió. A kereskedelmi kapcsolatok feltételei nagyon egyoldalúan a szovjeteknek kedveztek. A legsúlyosabb gazdasági kizsákmányolást Németország keleti szektora szenvedte el: az egész blokkból kipréselt összegnek a kétharmadát innen vonták el a szovjetek, s e terület nemzeti jövedelmének körülbelül harminc-nyolcvan százaléka a Szovjetunióba vándorolt.⁵⁸ Az egyenlőtlen gazdasági kapcsolatokat bírálni sem volt szabad. A bolgár Trajcsó Kosztovot leginkább emiatt szemelték ki a titoizmus helyi képviselőjének. Koncepció perének végén ki is végezték.⁵⁹ Kijelenthető, hogy a Szovjetunió kelet-közép-európai terjeszkedésének nemcsak forradalmi okai voltak (a szocializmus terjesztése, a világforradalom újabb lépése), hanem birodalmiak is: a térség (gazdasági) kizsákmányolása.⁶⁰

Esettanulmányszerűen mutatja be mindezt az uránércbányászat története. Az atombomba korszakában stratégiai fontosságúvá váló nyersanyag azon kivételek közé tartozott, amiből a szovjet készletek szűkösek voltak. Eközben a világ egyik legnagyobb lelőhelye a keletnémet–cseh határon húzódó Érchegységben volt fellelhető. Mindkét országban a szovjet állambiztonsági minisztérium felügyelete alá került a kitermelés. A szovjetek minden politikai és diplomáciai óvatosságot félretettek. Az uránipar mindkét országban a szovjet befolyás zászlóshajója lett.⁶¹ A mecseki uránérc kiaknázása kapcsán is híre ment, hogy a szovjetek a magyar érdekek teljes körű mellőzésével jártak el. 1956 őszén az egyetemisták 16 pontja közt is

⁵⁸ Andrew C. JANOS: I. m. 257–258.

⁵⁹ HÓDOS György: *Kirakatpercek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954*. Eötvös Kiadó, Budapest, 1990. 36–37., 42–46.

⁶⁰ BORHI László: *Birodalmi vagy forradalmi? A magyar–szovjet viszony az 1950-es évek első felében*. In: Uő: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968*. Ister, Budapest, 2000. 70–111.

⁶¹ Zbynek ZEMAN–Rainer KARLSCH: *Uranium Matters. Central European Uranium in International Politics, 1900–1960*. CEU Press, Budapest–New York, 2008.

feltűnt ez a kérdés, holott akkor még meg sem indult az urán kitermelése.

1956 után a Szovjetunió és az európai szocialista államok közötti gazdasági viszony jellege megfordult. Politikai okokból Hruscsov támogatni kezdte kisebb szövetségeseit anyagilag. Elsőként a forradalom utáni helyzetben Magyarország részesült ebben, de mások is követték. A szovjetek annak ellenére hajlandók voltak erre, hogy saját életszínvonaluk alacsonyabb volt a támogatott országokénál. (Hruscsov ezt többször tárgyalópartnerei orra alá dörgölte.) Ily módon világtörténetileg sajátos helyzet állt elő: a gyarmatosító politikai központ támogatta anyagilag a nála fejlettebb államokból álló „gyarmatait”.⁶² Más kutatások viszont arra utalnak, hogy Moszkva később is jelentős hasznot húzott a csatlósokkal folytatott kereskedelemről.⁶³

A blokk közös intézményeinek kialakulása is Hruscsov időszakára esett. 1953 előtt a tömb vezetőinek csúcstalálkozóira is alig került sor. A Kominform ülései (1947, 1948, 1949) után az 1951. januári moszkvai csúcst lehet még idesorolni. A NATO megalakulása ellenére sem jött létre Sztálin életében keleti katonai szövetség, csak az 1940-es években megkötött kétoldalú barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmények hálózata fogta össze a blokkot. A KGST ugyan 1949-től létezett, de itt is inkább csak kétoldalú és zömmel természetes árucserre folyt. Tagjai szinte csak Moszkván keresztül álltak egymással kapcsolatban.⁶⁴

A KGST történetével egyre több kutatás foglalkozik.⁶⁵ A szervezet 1949-ben jött létre, újabb kutatások szerint román kez-

⁶² BÉKÉS Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika...* I. m. 111–113.; FEITL István: *Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében, 1949–1974.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2016. 126–131. – E helyütt nincs mód a bilaterális gazdasági viták tárgyalására, amelyek szintén jelentős feszültségeket gerjesztettek. Tipikus példáját lásd: Sheldon ANDERSON: I. m. 82–89., 159–169., 213–216., 266–272.

⁶³ BORHI László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában...* I. m. 420.

⁶⁴ GYÓRI SZABÓ Róbert: I. m. 194–198. Berija is elismerte, hogy az együttműködés nem működik. Idézi BORHI László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában...* I. m. 123.

⁶⁵ Karel KAPLAN: *Československo v RVHP 1949–1956.* [Csehszlovákia a KGST-ben 1949–1956.] Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha, 1995.; Karel KAPLAN:

deményezésre. Jugoszlávia napokon belül kérte felvételét, de a Kominform-konfliktus következtében a szovjetek ezt elutasították, és a KGST-t Tito-ellenes tömbbé formálták, amelynek tagjai szinte nullára csökkentették kereskedelmüket a délszláv állammal. A KGST a blokk sztalinizálásának is fontos eszköze lett. Bár kezdettől ambiciózus termelési kooperációkat dolgozott ki, a javaslatok egyetértés hiányában káoszba fulladtak, s lekerültek a napirendről is. A KGST-t kettős autarkia jellemezte (tagjai külön-külön és a tömb egésze is önellátásra tört), működését a késedelmes szállítások is gátolták.⁶⁶ 1954-ben indult meg az első reformjavaslat kidolgozása, de áttörésre csak 1956-ban került sor, amikor döntöttek az ipari termelés szakosításáról.⁶⁷ Ennek végrehajtása is elhúzódott, csak 1959-ben született meg a KGST alapszabálya. Ekkor a szervezetben intenzív munka folyt,⁶⁸ és komoly belső viták zajlottak. Ennek során a legfejlettebbek (NDK, Csehszlovákia) gyakran koalíciót alkottak a legfejletlenebbekkel (Románia, Bulgária) szemben. A közepesen fejlett Magyarország és Lengyelország pedig mindkét csoport alkalmi szövetségese lehetett: fejlesztési-integrációs kérdésekben a keletnémet–csehszlovák csoportot támogatták, saját gazdasági érdekeik védelme során viszont gyakran a fejletlenebb csoport tagjaival tartottak. Magyarország emellett arra is ügyelt, hogy a KGST-integráció fejlesztése ne akadályozza a nyugati gazdasági kapcsolatok kiépítését.⁶⁹

Rada vzájemné hospodárské pomoci a Československo 1957–1967. [A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa és Csehszlovákia 1957–1967.] Karolinum, Praha, 2002.; Suvi KANSIKAS: Room to manoeuvre? National Interests and Coalition-building in the CMEA, 1969–74. In: Sari AUTIO-SARASMO–Katalin MIKLÓSSY (eds.): *Reassessing Cold War Europe.* Routledge, London–New York, 2011. 193–209. Újabban magyarul: FEITL István: I. m.

⁶⁶ FEITL István: I. m. 27–68.

⁶⁷ BEKÉS Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika...* I. m. 23–24.

⁶⁸ Az 1959-es alapszabály szövegét közli: ROMSICS Ignác (szerk.): *Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1914–1999.* Osiris Kiadó, Budapest, 2000. II. kötet. 227–233. Lásd még FEITL István: I. m. 155–173.

⁶⁹ BEKÉS Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika...* I. m. 160–162.

A blokk gazdasági együttműködésének legfőbb akadálya Románia volt. 1963-ban a szovjetek (az NDK, Csehszlovákia és Magyarország nyomására) újra felléptek a gazdasági szakosítás mellett. A román delegáció azonban Alexandru Bărlădeanu vezetésével élesen bírálta a tervezetet, kitarva saját iparosítási programja mellett. 1964 februárjában a szovjetek egy al-dunai gazdasági együttműködési szervezet létrehozását is javasolták. Románia tiltakozott, s a KGST 1964. áprilisi ülésén példa nélküli feszültség alakult ki a tagállamok között (a szovjet közvetítés ellenére). Románia különösen azt sérelmezte, hogy a terv értelmében agrárállammá degradálnák, és kizsákmányolnák. Gheorghiu-Dej román pártvezető a nyílt szakítás mellett döntött. 1964 áprilisában a Román Munkáspárt kiadott egy nyilatkozatot a „nemzetközi kommunista és munkásmozgalom problémáira” vonatkozóan. A dokumentum „Románia függetlenségi nyilatkozata” néven vonult be a történelembe, és túlmutatott a gazdasági kérdéseken: megalapozta Románia különútját, amely külpolitikai, katonai kérdésekre is kiterjedt.⁷⁰ A „függetlenségi” politikát a hamarosan a román párt élére kerülő Ceaușescu is folytatta.

A KGST a román fellépés nélkül sem vált volna nemzetek feletti szervezetté. Az összes tagállam a saját nemzeti érdekeit védte, annál is inkább, mert a KGST államközi szervezet volt, nem pedig pártközi. Eleinte minden döntést egyhangúlag kellett meghozni, a vétójog miatt a KGST döntésképtelenné vált – sőt már a szétesés fenyegette. Egyéb fórumokon (kétoldalú tárgyalásokon) kellett eredményt elérni, ahol azonban a szovjetek jobban rá tudták kényszeríteni akarataikat a kisebb tagokra. Emiatt a fejlettebb országok egy „kisebb KGST-t” próbáltak létrehozni, Románia megkerülésével. A KGST nem tudta biztosítani a gazdasági növekedést, így a hatvanas években a tagok egy része önálló gazdasági reformokkal is kísérletezett.

⁷⁰ *History of Romania...* I. m. 649–651. A nyilatkozatot címlapján közölte a román párt lapja: *Scinteia*, 1964. április 26. Részleteit magyarul lásd: NEMETH István: *Európa 1945–2000. A megosztástól az egységig*. Aula, Budapest, 2004. 390–391.; A román ellenzékiesség kialakulásáról lásd: FEITL István: I. m. 197–224.

De 1966-tól az egész szervezet reformjának kísérlete is elindult. A blokk országai közötti kereskedelem azonban csak akkor volt lehetséges, ha hasonló gazdaságpolitikát folytattak. Emiatt két fejlesztési koncepció alakult ki. A szovjetek célja az volt, hogy növeljék saját gazdasági és politikai ellenőrző szerepüket. A blokkon belüli kereskedelem fejlesztésének egyik alapvető módszere a „közös tervezés” és a blokkon kívüli (nyugati) kereskedelmi kapcsolatok korlátozása lett volna. Moszkva e törekvésért Bulgária és az NDK támogatta. Ezzel szemben Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia a világ összes országával folytatott kereskedelmet szerette volna kihasználni (és emellett mélyebb KGST-integrációt és a piaci szabályozás erősítését is javasolta). A Csehszlovákiába való bevonulás után fokozatosan, lassan a szovjet elképzelések erősödtek meg, mintegy a Brezsnyev-doktrína gazdasági megnyilvánulásaként. Ezzel összefüggésben szenvedett vereséget a KGST átalakítását célzó magyar javaslat is, amit 1970-ben már meglepetésre Varsó sem támogatót; mindenki felsorakozott a szovjet-keletnémet tervgazdasági koncepció mögé.⁷¹

1969-ben a szovjetek elő akarták írni, hogy egyik KGST-tag sem ismerheti el az Európai Gazdasági Közösséget (EGK), és azt, hogy a nyugati országokkal legfeljebb kétoldalú kereskedelmi egyezményeket lehessen kötni. Ezt az összes tag elfogadta – Románia kivételével, amely ezzel meggátolta a döntést. Nem írták alá a románok az 1971. júliusi komplex programot sem. A románok mellett azonban egy másik csoport is jelentkezett. A magyar és a lengyel vezetés (később a csehszlovák is) javasolta, hogy dolgozzanak ki új politikát az EGK-val kapcsolatban. Hosszas viták után Brezsnyev – hogy megőrizze tekintélyét – előbb hatalmi szóval közös döntés meghozatalát írta elő három hónapon belül, majd némi meglepetésre maga kezdeményezte az EGK elismerését és a vele való kapcsolatfelvételt.⁷²

⁷¹ Suvi KANSIKAS: *Room to manoeuvre?* I. m. 195–197.; FEITL István: I. m. 236–332. A vereség után Kádár így értékelte a blokk működését: „minél inkább akarják junifikálni [sic!], annál több probléma lesz belőle”. Idézi: FÖLDES György: *Kádár János külpolitikája...* I. m. I. kötet. 112–113.

⁷² Suvi KANSIKAS: *Room to manoeuvre?* I. m. 197–205.

A különút révén megélnkültek Románia nyugati kereskedelmi kapcsolatai, iparosítása is előrehaladt, de rossz minőségű termékei Nyugaton nem voltak versenyképesek. Emiatt 1980 körül ismét nőtt a román külkereskedelemben a KGST-országok aránya (egyharmados arányról hatvan százalékra), s az ország jelentősen eladósodott. A felfejlesztett román ipar ráadásul egyoldalú függésbe került a szovjet nyersanyagoktól, így Románia saját csapdájába esett. Már 1969-ben kétszer is arra kényszerült, hogy egyéb külpolitikai céljai megvalósítása érdekében alkut kössön Magyarországgal, és hozzájáruljon a keleti integráció folytatásához.⁷³

A VSZ megalakulása 1955-ben alapvető fordulatot jelzett a blokk életén belül. Megkezdődött a multilaterális szövetségi rendszer kiépítése. A VSZ és különösen annak első szűk másfél évtizede ma már jól kutatott témának számít.⁷⁴ Természetesen a VSZ-nek jelentős szerepe volt a már korábban említett ideológiai vitákban, például a németkérdés megtárgyalásában, a kínai–szovjet és a szovjet–albán szakításban. A blokkon belüli, 1955 utáni legsúlyosabb válságok (1956, 1968, 1980–1981) kezelésében viszont a VSZ-nek *mint intézménynek* alig volt szerepe. Ez a magyar forradalom esetében talán evidensnek tűnik (bár a VSZ-tagok, sőt Tito beleegyezését már ekkor is kikérte Hruscsov). 1968-ban viszont a legtöbb esetben a VSZ intervenciójáról szoktunk beszélni, holott a megszállás *egy* tagállamok közös fellépése volt. Csehszlovákia miatt a VSZ intézményeit egyszer sem hívták össze, s ugyanez igaz a lengyel Szolidaritás-válságra is.⁷⁵

⁷³ *History of Romania*, I. m. 664.; BÉKÉS Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika...* I. m. 234. és 244.; FEITL István: I. m. 360–363.

⁷⁴ Vojtech MASTNY–Malcolm BYRNE: *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. CEU Press, Budapest, 2005.; Laurien CRUMP: I. m.; magyarul lásd Békés Csaba különböző munkáit. – Tanulmányom megírása után jelent meg, így már nem használtam fel az alábbi kötetet: Matěj BILÝ: *Varšavská smlouva 1969–1985. Vrchol a cesta k zániku*. [A Varsói Szerződés 1969–1985. Virágkor és hanyatlás.] Ústav pro studium totalitních režimů, Praha, 2016.

⁷⁵ 1968-nál lásd: Laurien CRUMP: I. m. 218–220, 231, 235, 240, 243.; a lengyel 1980 esetében: MITROVITS Miklós: *A remény hónapjai...* I. m. 121–129., 141–176.

Ennek ellenére a tömbön belüli kapcsolatokat kezdettől fogva az ún. Brezsnyev-doktrína határozta meg. Ennek értelmében a szocializmus ügye nem az egyes országok belügye, s ahol veszélybe kerül, az összes szocialista ország köteles „testvéri segítséget” nyújtani. Bár ezt hivatalosan csak 1968-ban hirdette meg a Szovjetunió, a doktrína *de facto* 1948 óta hatályban volt. A történelem fintora, hogy tényleges deklarálása után soha többé nem is alkalmazták. A Szolidaritás-válságot lengyel katonai erő oldotta meg – átmenetileg. 1988 nyaratól egy évig Gorbacsov még „lebegtette” a doktrínát, s csak ezt követően szakított vele végleg.⁷⁶

A VSZ létrejöttének oka valójában a németkérdés volt, ami az NSZK NATO-csatlakozásával vált fenyegetőbbé. A VSZ azonban eredetileg nem katonai szervezet volt, hanem politikai. Hruscsov eredeti célja az volt, hogy papíron létrehozza látszólag katonai szervezetét, majd javasolja a Nyugatnak a két katonai tömb egyidejű feloszlását. A Nyugat természetesen nem ment lépre egy ilyen átlátszó manővertől, és a VSZ-t kezdettől fogva kartonvárnak (*cardboard castle*) nevezték.⁷⁷ Mivel a VSZ így fennmaradt, kezdett önálló életre kelni, és a nem szovjet tagok tevékenysége fokozatosan önálló dinamikát is adott neki. Ettől függetlenül a szervezet fennállása első négy-öt évében inkább üres díszlet, valóban kartonvár volt. A VSZ legfontosabb része talán teljes fennállása során a politikai szárny, a PTT volt, ahol a tagállamok pártvezetői és miniszterelnökei vettek részt. Fontos leszögezni azonban, hogy a VSZ – szemben a Kominformmal – nem pártközi, hanem államközi szervezet volt.⁷⁸ Ennek az a jelentősége, hogy bár Moszkva irányító szerepre tört, de ezt már nem volt könnyű biztosítania maga számára.

A nem szovjet tagállamok közül kezdettől kiemelkedett három ország, amely erőteljesen és lényegében sikerrel küzdött

⁷⁶ *A Cardboard Castle?* I. m. 37–38.; BÉKÉS Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika...* I. m. 312–318.; a doktrínáról részletesen lásd: Matthew J. QUIMET: *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill–London, 2003.

⁷⁷ *A Cardboard Castle?* I. m. 4–5.

⁷⁸ Laurien CRUMP: I. m. 24–25., 47–50.

saját emancipációjáért. Az NDK számára a teljes jogú tagság és (1956-ban) az ország újrafelfegyverzése önmagában fontos eredmény volt, majd amiatt, hogy a hidegháború fő frontvoná-
lában fekvő, a németkérdés centrumában állt – vagyis geopolitikai okokból – természetesen felértékelődött, legalábbis a fal felépítéséig. Lengyelország azzal érte el befolyása növekedését, hogy 1956 őszén tárgyalásos úton védte meg magát egy szovjet beavatkozástól, valamint 1957-ben elsőként javasolta a VSZ katonai szárnyának reformját. Románia emancipálódását ugyanakkor a szovjet csapatok 1958-as kivonása teremtette meg, valamint az, hogy Bukarest több alkalommal próbált közvetíteni Kína és a szovjetek között. Itt nem is az volt a célja, hogy sikert arasson, hanem az, hogy egy szintre kerüljön a két kommunista szuperhatalommal.⁷⁹

Az NDK és Lengyelország aktivitása a blokkon belül inkább a németkérdésre koncentrált. Akaratukat – mint fent láttuk – általában sikerült rákényszeríteniük a többiekre. E téren Románia volt a kivétel: Bukarest a németkérdésben sem működött együtt a többi tagállammal. De a bukaresti vezetés a hatvanas évek második felében számos téren gátolta a VSZ (és amint láttuk, a KGST) működését. Először is a szervezet húsz éven át húzódozó kiformalódása, reformjai keltették a legtöbb nézeteltérést. Ebbe beletartozott a VSZ politikai és katonai szárnyának folyamatos átalakítása is. Másrészt az európai biztonsággal és az enyhüléssel kapcsolatos kérdésekben is ellentétek alakultak ki.

A VSZ politikai reformjai között a szervezet állandó titkárságának és egy külügyi tanácsnak, későbbi nevén a Külügyminiszterek Tanácsának felállítását kell megemlíteni. Ezzel egészítették volna ki a VSZ csúcsszerve, a PTT működését. Felállításukról már az első PTT-n döntés született (1956. január, Prága). Ennek végrehajtására azonban sokáig nem került sor.

A katonai reformra kezdettől szükség volt, mert a „kartonvár” nem volt valódi katonai szervezet. 1955-ben sebtében

⁷⁹ Uo. 77–81.

rendelkeztek az Egyesített Parancsnokságról és az alá tartozó egyesített fegyveres erőkről. Miután a két „katonai” blokk nem oszlott fel, a VSZ fokozatosan valódi katonai szervezetté is kezdett válni. Az 1956-os PTT-n Hruscsov elfogadtatta az Egyesített Parancsnokság statútumát, ami teljes egészében szovjet érdekeket szolgált, kifejezetten nemzetek feletti szervet teremtett meg szovjet főtisztek irányítása alatt.⁸⁰

A további reformok kettős célt szolgáltak. Egyrészt a tagállamok többször is kísérletet tettek arra, hogy csökkentsék a szovjet dominanciát, másrészt a szovjetek igyekeztek a szervezet működését hatékonyabbá tenni (Katonai Tanács és más közös szervek felállításával), valamint pontosítani a VSZ főparancsnokának a tagok által vitatott jogköreit. Az első reformot 1957 elején lengyel tábornokok dolgozták ki, javasolva, hogy a főparancsnok ne csak szovjet állampolgár lehessen. Együttal bírálták a katonai szervezet nemzetek felettségét (azaz a szovjet hegemoniát). Konyev marsall megdöbbsent: „Mit képzelsz, valamiféle NATO-t csinálunk itt?” Erre a lengyelek mérsékelték követeléseiket, megelégedtek volna egy külön „front” létrehozásával a VSZ-en belül, lengyel parancsnokság alatt. Másrészt Rapacki külügyminiszter egy atomfegyvermentes Közép-Európát is javasolt, ismét csak a szovjetek nemtetszését kiváltva.⁸¹

Hruscsov az 1958–1961 közötti berlini válság során döntött úgy, hogy a blokkok kölcsönös feloszlata helyett a VSZ megerősítésére törekszik. A szovjet tábornokok megkezdték a kelet-európai hadseregek felkészítését a háborúra. A VSZ első katonai válsága Albánia kapcsán robbant ki. A vlorai tengeralattjáró-bázis szovjet személyzetét ért zaklatások után Tirana hamis híreket terjesztett egy Albánia elleni NATO-támadás tervéről. De a háborút Hruscsov is hajlandó volt kockáztatni (Berlin, majd a kubai válság miatt is), ami nem nyerte el több szövetséges támogatását. Románia már a szovjetek által tervezett német különbéke miatt is konzultációs igényeit hangoztatta, ám

⁸⁰ Uo. 27–28.

⁸¹ *A Cardboard Castle?* I. m. 8–11.; Laurien CRUMP: I. m. 39–40, 42.

hiába.⁸² Kuba kapcsán Hruscsov nem is tájékoztatta szövetségeseit, ami Románia részéről még erősebb ellenérzést keltett. Corneliu Mănescu román külügyminiszter amerikai kollégájának, Dean Rusknak el is magyarázta, hogy Románia ellenzi a blokkok közötti háborút. Washington ezt úgy értette, hogy háború kirobbanása esetén Románia semleges is maradna.⁸³ A hatvanas évek közepéig Moszkva folyamatosan számolt az atomháború lehetőségével, amelyben a VSZ lett volna a támadó fél. A szovjet „nukleáris romantika” egyre jobban aggasztotta a tervekbe beleszólni nem tudó kisebb szövetségeseket.⁸⁴

1965-re a VSZ teljes válságba került. Románia szembenállása nyilvánvaló lett, Bukarest minden téren kerékkötővé vált. Élesen ellenezték például a Külügyminiszterek Tanácsa felállítását. Románia célja egy gyengébb VSZ-en belüli kisebb szovjet befolyás volt, míg Lengyelország egy erősebb szövetségben kívánt magának nagyobb befolyást, illetve azt, hogy a közös érdekek legyenek egyértelműen előbbre valók az NDK sajátos érdekeinél.⁸⁵

A hatvanas évek közepétől indult el és több mint tíz éven át húzódott a VSZ intézményeinek reformja. 1964-től többé-kevésbé rendszeresen üléseztek a tagállamok külügyminiszter-helyettesei. Az igazi átalakítás viszont csak az 1965-ös varsói PTT-n került napirendre. A román ellenkezés miatt azonban a kérdést levették a napirendről (cserébe a románok támogatták a NATO atoműtőerő elleni közös fellépést). 1965 tavaszán a VSZ katonai reformjaira magyar javaslat is született. A korábbi lengyel javaslattal szemben ez nem tiltakozott az ellen, hogy a VSZ főparancsnoka mindig szovjet tábornok legyen, de javasolta, hogy olyan tiszt lássa el a feladatot, aki saját országában nem tölt be kormányzati funkciót. Ugyancsak előírányozta egy Katonai Tanács felállítását.⁸⁶ Az 1966-os bukaresti PTT-n (és

⁸² *A Cardboard Castle?* I. m. 15–17.

⁸³ Dennis DELETANT–Mihail IONESCU: I. m. 63–68.

⁸⁴ *A Cardboard Castle?* I. m. 20–24.

⁸⁵ Uo. 26–28.

⁸⁶ BEKÉS Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika...* I. m. 170–175.

annak előkészítő tárgyalásain) azonban Románia ismét minden reformot megakadályozott. Nem sikerült tisztázni a VSZ főparancsnokának jogköreit békeidőben sem (a háborús helyzetre vonatkozó szabályokat Brezsnyev napirendre sem merte tűzni). De nem jött létre a Katonai Tanács sem (pedig ez csak a honvédelmi miniszterekből álló tanácsadó szerv lett volna), a meglévő intézményeket és a szovjet katonai dominanciát most már a lengyelek és a románok mellett a magyarok és a csehszlovákok is bírálták, részvételt követelve a parancsnoki rendszerben. A román vétó módszere is figyelemre méltó. A román delegáció több alkalommal tárgyalni sem volt hajlandó olyan kérdésekről, amelyekről nem kapott időben részletes javaslatokat és háttéranyagokat. Emellett – némileg jogosan – azzal is érveltek, hogy a Politikai Tanácskozó Testület (ahogy neve is mutatja) csak konzultatív fórum, döntéseket tehát nem is hozhat, legfeljebb egyhangúlag. Bukarest tehát vétójogot követelt magának, méghozzá sikeresen. Újra meggátolták a Külügyminiszterek Tanácsa felállítását is. Laurien Crump szerint Románia ekkorra lényegében ugyanazt a szerepet játszotta, mint De Gaulle Franciaországa a NATO-ban.⁸⁷

A reformok ügyét az európai biztonság kérdése mozdította ki a holtpontról. Ez a témakör már a VSZ megalakulása előtt felmerült. Molotov szovjet külügyminiszter 1954 novemberére Európai Biztonsági Konferencia (EBK) összehívását javasolta. Hruscsov szándéka ezzel a két blokk feloszlata volt, de a Nyugat nem dőlt be ennek a blöffnek. Ezt követően az EBK-t Gomulka vetette fel az 1965. januári varsói PTT-n, de a különböző javaslatok között ott még elsikkadt. Az 1966-os bukaresti PTT-nek viszont egyetlen kézzelfogható eredménye volt: a VSZ javasolta az EBK összehívását. Ennek megvalósulására azonban a VSZ kemény feltételei miatt még csekély volt az esély. A PTT 1969-es budapesti ülésén a magyar és szovjet vezetés ugyanakkor a románok támogatásával elérte, hogy az Európai Biztonsági Konferenciára való újabb felhívás már előfeltételek nélkül szólította meg a Nyugatot. Magyarország számára

⁸⁷ Laurien CRUMP: I. m. 133–156., 170–204.

– amíg az 1967-es varsói diktátum feltételei nem teljesültek – az összeurópai enyhülés elősegítése tűnt a legjobb taktikának az NSZK-hoz való közeledés terén is. Az alku részét képezte, hogy a románok is elfogadták a Katonai Tanács felállítását és az Egyesített Parancsnokság statútumának módosítását (ez békeidőben egyértelműen nemzeti irányítás alá rendelte a tagok hadseregét).⁸⁸ 1969 végétől a magyar külügyi apparátus koordinálta az EBK előkészületeit. Ennek során a nyugatiakkal való tárgyalás sokkal könnyebb volt, mint a szövetséges szocialista államok meggyőzése. Az EBK ugyanakkor olyan fontos román prioritás volt, hogy ezért cserébe (mint láttuk) a KGST-integrációt sem gátolták tovább. Egyetlen dologban nem gyengült a román ellenállás: a Külügyminiszterek Tanácsát a folyamatos magyar közvetítési kísérletek ellenére sem fogadták el. E politikát csak 1974-ben adta fel Bukarest, és a Külügyminiszterek Tanácsa *de iure* csak 1976-ban jött létre, miközben a külügyminiszterek egyébként már évek óta rendszeres találkozókat tartottak.⁸⁹

Az enyhülés csúcspontja, az 1975-ös helsinki értekezlet után – ám még jócskán az afganisztáni kaland előtt – a szovjet tábornokok fokozták a háborús készülődést. A VSZ erőteljesen fegyverkezett, és katonai tervei is veszélyesek voltak. Az 1978-as PTT-n a szovjetek fő célja az volt, hogy végre elfogadtassák az 1973 óta akadozó reformot, amely az Egyesített Parancsnokság és a nemzeti katonai irányítás viszonyát szabályozná háború esetén. A javaslatot egyik szövetséges sem fogadta lelkesen. A lengyelek hatvan módosítást adtak be, amelyet zömmel el is fogadtak. A románok tiltakoztak, de 1979 végére végül sikerült elfogadni a vitatott tervezetet. Ceaușescu még az 1980. márciusi aláíráson is kikelt ellene. Ténylegesen Romániára nézve nem is tekintették kötelezőnek, ami mutatta is a statútum gyengeségét.

⁸⁸ BÉKÉS Csaba: *Magyarország és az európai biztonság előkészítése...* I. m. 296–301.; KÓVÁRINÉ IGNÁTH Éva: Az 1969-es budapesti nyilatkozat helye az enyhülés időszakában. *Külügyi Szemle*, 2010/2. 194–210.; Laurien CRUMP: I. m. 265–280.; *A Cardboard Castle?* I. m. 38–39.

⁸⁹ Az EBK/EBEÉ-folyamat további történetét lásd: BÉKÉS Csaba: *Magyarország és az európai biztonság előkészítése...* I. m. 301–308. A téma szorosan összefüggött a németkérdés rendezésével is.

Moszkva követelte a tagoktól a katonai költségvetés emelését is, amit Bukarest nemcsak bírált, de szabotált is. Ráadásul ezek a belső viták részben nyilvánosságot is kaptak.⁹⁰ Ezzel a VSZ belső reformjai lezárultak, a szövetség hanyatló korszakába lépett.

Egyoldalú szovjet lépés (vagyis nem a VSZ akciója) volt az afganisztáni beavatkozás is 1979-ben. Moszkva Kuba óta először újra nem konzultált szövetségeseivel. Nem csoda, hogy a kérdés a kelet–nyugati kapcsolatban és a szovjet tömbön belül is komoly vitákat keltett. A Nyugat nem akart minden keleti ország ellen keményen fellépni, csak az 1945-ös befolyási övezetén túl terjeszkedő szovjeteket kívánta szankciókkal sújtani. Moszkva viszont arra próbálta kényszeríteni szövetségeseit, hogy fagyasszák be nyugati kapcsolataikat. Ez a kérés súlyosan érintette főleg az NDK-t, de Lengyelországot és hazánkat is. Az MSZMP PB csaknem ellenszegült a szovjet követelésnek, de Kádár fellépésére nyílt kenyértörésre végül nem került sor. Sőt, Kádár kezdeményezett egy külügyi titkári találkozót, ahol sikerült elérni, hogy a közép-európai államok közvetíthessenek a Nyugat és Moszkva között. Ezzel sikerült a szovjet reformerőket is megerősíteni. Békés Csaba úgy véli, hogy többek között ezért nem alakult ki „második” vagy kis hidegháború, vagyis a két tömb közötti kapcsolatok általános romlása. A szovjet–amerikai viszony persze mélypontra jutott, de a magyar–nyugati kapcsolatok dinamikusán fejlődtek.⁹¹

E rövid áttekintés alapján úgy vélem: a tömbön belül voltak érdekérvényesítő és passzív résztvevők. Némileg meglepő, de az újabb levéltári kutatások alapján kijelenthető: a Szovjetunió már a Hruscsov-éra második felében defenzívába szorult, s ez a jelenség Brezsnyev idején is fennállt. Nem tartható az a nézet, amely szerint a szovjetek dominanciája minden téren fennmaradt egészen a rendszerváltásig. Ezt legfeljebb a katonai kérdésekben lehet mondani. Politikai és gazdasági ügyekben viszont

⁹⁰ *A Cardboard Castle?* I. m. 48–49.

⁹¹ BEKÉS Csaba: Miért nem lett második hidegháború Európában? In: RAINER M. János–STANDEISKY Éva (szerk.): *Évkönyv 2003*. 1956-os Intézet, Budapest, 2003. 223–231.; FÖLDES György: *Kádár János külpolitikája...* I. m. I. kötet. 283–293.; BORHI László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában...* I. m. 371–408.

Moszkva egyértelműen elvesztette a kezdeményező szerepet, sokszor csak sodródott az eseményekkel. Az érdekérvényesítő csoport tagjai – Románia, Lengyelország és az NDK – változó erősorrendben, de meghatározó szerepet gyakoroltak a térség politikájára. Ez egyúttal súlyos konfliktusok felvállalását is jelentette számukra (elsősorban egymás ellen), amelyekből a hatvanas években az NDK egyre inkább vesztesen került ki, míg Románia és Lengyelország többnyire sikereket ért el. A hetvenes–nyolcvanas évek hasonló konfliktusai még kevésbé feltártak. Úgy tűnik azonban, hogy ebben a korszakban a blokk közös intézményeinek működése kevesebb sűrűlődést is okozott, a korábbi érdekérvényesítők aktivitása visszaesett. Ennek számos oka volt. A hetvenes évek elejére-közepére kialakultak a VSZ és a KGST főbb intézményes keretei, s eddigre majdnem mindegyik hangadó ország többé-kevésbé elérte kitzűzött céljait. Mindhárom ország befelé fordult, saját problémáival volt inkább elfoglalva. Személycserék (Gomułka helyett Gierek, Ulbricht helyett Honecker) is hozzájárultak ehhez. Romániát 1968-ban, a prágai tavasz leverése után a teljes elszigetelődés veszélye fenyegette, Ceaușescu ezért visszafogta addigi konfrontatív politikáját a blokkon belül. Az addig észrevétlenül háttérben maradó, kompromisszumkereső kádári Magyarország viszont – továbbra is látványos akciók nélkül – jelentősen javítani tudta alkupozícióját mind a blokkon belül, mind pedig a Nyugat felé.

Következtetések

A blokk országait sokféle ellentét szabdalta szét, amelyek közül mindegyik önmagában is erős konfliktuspotenciállal bírt. Együttes hatásuk viszont teljesen illuzórikussá tette a tömb egységét. Előfordult, hogy a különböző vitatípusok erősítették, másutt viszont gyengítették egymás hatását. A számos törésvonal egyik legfőbb következménye viszont az volt, hogy alkalmi koalíciókat leszámítva tartós szövetségek, például a két világháború közötti kisantanthoz hasonló erősségű regionális blokkok kialakulására esély sem volt (ezt vélhetően a szovjetek

sem tolerálták volna). Az első konfliktuscsoport mindkét altípusában, a határvitákban és kisebbségi kérdésekben a legfontosabb törésvonal a támadó és védekező nacionalizmusok között alakult ki, amelyeket azonban kizárólag bilaterális viszonyban lehet értelmezni. A legtöbb szomszédos országnak volt némi elszámolnivalója egymással, bár e viták zömmel a korszak elejére összpontosultak.⁹² A második nagy csoportban, az ideológiai kérdésekben az egyes altípusok önálló törésvonalakat képeztek. A Szovjetunióval szembeni külpolitikai szuverenitás, illetve külön utak terén voltak együttműködő, álbehódoló és független országok. Az egyes országok belpolitikai rendszerei reformer és dogmatikus csoportra oszlottak. A szintén ideológiai ügynek minősülő németkérdésben biztonságorientált és gazdaságorientált csoportok különültek el. A harmadik nagy csoportban, a blokk egészére vonatkozó gazdasági, politikai és katonai együttműködés terén (amely gyakran összefonódik az ideológiai kérdésekkel, így az ott kialakult szembenállás e téren is kimutatható) további törésvonalak fedezhetők fel. A gazdasági együttműködés esetében a fejlettebb (integrációra törekvő) és fejletlenebb (autarkiaira törekvő) államok csoportja különült el egymástól, miközben egy közepesen fejlett csoport is kimutatható, amelyek hol az egyik, hol a másik csoporttal alkottak alkalmi koalíciót. A VSZ politikai szárnyában érdekérvényesítő (konfrontációt felvállaló) és passzív államok különültek el, míg katonai kérdésekben jobbra a domináns szovjetek álltak szemben az összes többi taggal. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a csoportok összetétele meg is változhatott, egyes országok időnként a másik táborba sodródtak.

A törésvonalak nagy száma nehezen áttekinthetővé teszi a blokk belső vitáit. Ugyanakkor jól látható, hogy azon országok, amelyek az egyik típusban szemben álltak egymással, más területen akár szövetségesek is lehettek. Még az olyan többkomponensű ellentétek is feloldódhattak, mint a lengyel–keletnémet vita. Ráadásul mindhárom fő ellentéttípuson belül a viták hevesége idővel takaréklángra került. Bár a viták gátolták a

⁹² Az USA is úgy látta, hogy a szovjet rendszer tompította a korábbi nacionalista ellentéteket; a „*pax Communista*” előnyökkel is jár. BORHI László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában...* I. m. 221–226.

blokkon belüli együttműködést, ennek zömmel gazdasági következményei lettek: az integrálódó Nyugat gazdasági fellendülését a KGST meg sem tudta közelíteni, egyre jobban leszakadt. Ugyanakkor katonai téren a széthúzás ellenére a VSZ veszélyes, fenyegető erővé nőtt. Mindezek fényében úgy vélem, hogy a belső viszályok csak áttételesen és csekély mértékben járultak hozzá a blokk válságához és felbomlásához, legfeljebb néhány hónappal vagy egy-két évvel meggyorsítva ezt a folyamatot. Némi maliciával persze azt is lehet mondani: a Szovjetunió mégis hosszabb időn át kordában tudta tartani a térséget, amely a század első felében annyi fejtörést okozott a Nyugatnak, s mikor erre már képtelen volt, a térség (a jugoszláv polgárháborútól eltekintve) nem okozott olyan robbanásokat, mint a két világháború időszakában.